

Türkiye’de Beşeri Kalkınma: Bölgesel Bazlı Bir Değerlendirme

Yrd. Doç. Dr. Murat ÇETİN

Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, YOZGAT

ÖZET

1990’lı yıllardan itibaren üç önemli kriz yaşayan Türkiye sadece ekonomik kalkınma açısından değil beşeri kalkınma açısından da istikrarı yakalayamamış ve istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Yaşanan ekonomik krizler, beşeri kalkınmayı negatif yönde etkilemiştir. Türkiye, bölgesel bazda önemli beşeri kalkınma dengesizlikleri sergileyen bir ülke görünümündedir. Marmara, Ege, İç Anadolu, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri beşeri yönden daha gelişmiş, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri ise nisbi olarak geri kalmış bölgeler olarak nitelendirilebilir. Kocaeli, Yalova ve İstanbul en yüksek beşeri kalkınma seviyesine sahip il iken, Şırnak, Ağrı ve Muş en geri kalmış iller olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Beşeri sermaye, beşeri kalkınma, bölgesel kalkınma

Human Development in Turkey: A Regional Analysis

ABSTRACT

Turkey experiencing three major economic crises since 1990s has not reached to a desired economic and human development level. The economic crises affected human development negatively. Turkey appears as a country of serious regional imbalances in human development. The regions of Marmara, Aegean, Central Anatolia, Mediterranean and Black Sea are more improved from the perspective of human development than the regions of East Anatolia and South East Anatolia. Kocaeli, Yalova and Istanbul have the most improved levels of human development while Şırnak, Ağrı and Muş are the least developed ones.

Keywords: Human capital, human development, regional development

I. GİRİŞ

Daha yüksek bir ekonomik büyüme oranına nasıl ulaşılabileceği ve kalkınmayı sürükleyen temel gücün ne olduğu, uzun yıllar tartışma konusu olmuş halen de önemini korumaktadır. Ancak uzun dönemde ister ulusal isterse bölgesel düzeyde olsun kalkınmanın beşeri yönünün mutlaka dikkate alınması gerekir. Kalkınma sürecinin son halkası olarak değerlendirilen beşeri kalkınma; toplumun eğitim, sağlık ve gelir seviyesini iyileştirmeyi böylece beşeri sermaye düzeyini geliştirilmeyi ve söz konusu alanlarda bireylere sunulan tercihleri genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede eğer ülke yada bölgeler daha yüksek bir gelişme yakalamak istiyorsa beşeri sermaye düzeyini geliştirmeli, eğitim ve sağlık başta olmak üzere sosyal yatırımlara daha fazla kaynak aktararak beşeri kalkınmaya önem vermelidirler.

Bu çalışmada öncelikle beşeri sermaye-bölgesel büyüme (kalkınma) ilişkisi, teorik ve amprik çalışmalar ışığında ele alınmıştır. Çalışmanın diğer bölümlerinde Türkiye’nin beşeri kalkınma performansı bölge ve iller düzeyinde karşılaştırmalı olarak incelenerek bu konuda yapılması gerekenler ortaya konmuştur.

II. BEŞERİ SERMAYE-BÖLGESEL BÜYÜME (KALKINMA) İLİŞKİSİ

Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacak olan beşeri kalkınma olgusunun temel hedeflerinden birisi ülkenin eğitim ve sağlık düzeyinin geliştirilmesidir. Başta eğitim ve sağlık olmak üzere pek çok alanda beşeri tercih-yetenekler yelpazesini genişletmek ve geliştirmek beşeri kalkınmanın odak noktasını teşkil eder. Bu nedenle öncelikle beşeri sermaye olgusu¹ irdelenmeye çalışılmıştır.

Beşeri sermaye kavramının iktisat literatüründe yerini alması nedeniyle sermaye kavramı, üretime katkısı olan maddi ve maddi olmayan tüm iktisadi değerleri kapsayacak şekilde tanımlanmaya başlamıştır. Bu çerçevede önemli bir sermaye türü olan beşeri sermaye; en genel anlamıyla ekonomik aktivitelerle uyumlu bilgi, yetenek ve diğer tüm bireysel vasıflar olarak tanımlanır (OECD, 1998:9). Bu tanım; eğitim, iş tahsili ve yaparak öğrenme yada kişilerin yeteneklerini daha verimli kullanabilmelerini sağlayacak diğer aktiviteleri de içerir. Bu unsurlar ekonomik faaliyetlerin daha rasyonel gerçekleşmesini sağlayarak ekonomik kalkınmayı hızlandırabilmektedir. Beşeri sermaye olgusu bireylerin yada toplumun nitelik ve kalitesini vurguladığı için sağlık ve eğitim hizmetlerinin yanısıra dinamik nüfus miktarı ve beyin göçü gibi faktörler de beşeri sermaye birikimine etki etmektedir (Bloom vd., 2001:46). Romer'e göre beşeri sermaye; bilgi kazanımını ifade eder, özel bir mal niteliğindedir ve bireyler ile doğrudan ilişkilidir, bu nedenle rekabet ortamı yaratır. Beşeri sermayenin bir diğer özelliği, durağan olmamasıdır. Dinamik bir yapı arz ettiğinden stoklanması mümkün değildir. Kullanılmadığı her an birey ve toplum için önemli bir kayıp demektir (Romer, 2001:133).

1950'lerin sonlarına doğru Mincer (1970); Schultz (1959, 1961); ve Becker (1962, 1975)'in katkılarıyla birlikte beşeri sermaye teorisi, teorik ve uygulamalı araştırmaların ilgi odağı haline gelmiştir. Mikroiktisat bağlamında oluşturulan ancak makroiktisata da uyarlanmış olan bu teoriye göre, bir kişinin eğitim ve tecrübe düzeyi onun gelirini belirlemektedir. Denison (1967), Jorgenson ve Griliches (1967) çalışmalarında, işgücü kalitesindeki değişimler bir dereceye kadar işgücü ve sermaye girdilerindeki artışa bağlı olarak toplam faktör verimliliğini açıklayabilmektedir. Diğer taraftan Lucas (1988) ve Romer (1990) başta olmak üzere içsel büyüme modellerinde de belirtildiği gibi, beşeri sermaye birikimi ekonomik büyümenin en temel sürükleyici gücüdür. Beşeri sermaye birikimini direkt olarak etkileyen eğitim ve sağlık hizmetlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendiren çalışmalar da vardır. Mushkin (1962) çalışmasında eğitim ve sağlığa yapılan eş zamanlı yatırımların ekonomik gelişme

¹ Beşeri sermaye olgusu, ilk kez 1690 yılında Petty tarafından ele alınmıştır. Cantillon 1755 yılında beşeri sermaye olgusuna değinerek çalışma yaşına gelinceye kadar bir çocuğun büyüme-yetişme maliyetini hesaplamıştır. Smith 1776 yılında beşeri sermaye olgusuna yönelik açık bir analiz ortaya koymuş, bir milletin zenginliği o milletin kendisidir diyerek onu toplumun genel sermaye stoğunun bir parçası olarak değerlendirmiştir (Dagum ve Slottje, 2000:67-68).

sürecinde pozitif etkilerini amprik olarak ortaya koymuştur. Burada sağlıklı ve eğitilmiş bireylerin tüketici ve üretici olarak daha etkili davranış içine girdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca sağlıklı insanların eğitilmesinin uzun vadede eğitim yatırımlarının etkinliğini arttırdığı sonucuna varılmıştır. Bassanini ve Scarpetta (2001) çalışmasında, 21 OECD ülkesinde eğitimin üretkenliğe ve büyümeye olan etkisini karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bu çerçevede her ilave bir yıllık eğitimin uzun vadede üretimdeki verimliliği %6 oranında arttırdığı ve fiziki sermaye birikimine önemli katkılar sağladığı tespit edilmiştir.

Beşeri sermaye ulusal düzeyde olduğu kadar bölgesel bazda da önemli bir kalkınma dinamiğidir. Son 20 yıl Lucas (1988), Glaeser (1998), Krugman (1991), Fujita, Krugman ve Venables (1999) çalışmalarında olduğu gibi, bölgesel iktisat alanında önemli çalışmalara sahne olmuştur. Özellikle Lucas (1988), Simon (1998) ve Mathur (1999) bölgesel ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermaye birikiminin rolü üzerinde durarak bu konuya ilginin artmasını sağlamışlardır.

Lucas (1988), bölgesel büyümenin belli bir alan yada bölgedeki beşeri sermaye birikiminden kaynaklandığını belirtir. Beşeri sermaye birikimi belli mekanlarda pozitif dışsallıklar (yani dışsal beşeri sermaye) yaratarak söz konusu bölgede verimlilik ve büyümeyi artırır. Bu bakış açısına göre, bölgesel ekonomik büyüme ölçeği, bilgiyi üretme ve işleme kabiliyetine bağlıdır. Elbette ki bilgi, belli bir alandaki yetenekler yada beşeri sermaye stoğuyla direkt olarak ilişkilidir. Beşeri sermaye yada yeteneklerin belirli bir mekanda yoğunlaşma göstermesi, yeni bilgi ve fikirlerin üretim ve aktarım maliyetini azaltarak bireyler, firmalar ve bir bütün olarak tüm bölgenin verimliliğini artırır. Böylece Lucas, işgücünün fakir bölge yada ülkelerden zengin olanlarına doğru hareket edeceğini savunur. Kendi bölge-ülkelerindeki düşük ücret düzeyi ve sınırlı fırsatları dikkate alarak, yeteneklerini daha iyi geliştirebilecekleri gelişmiş bölge-ülkeleri tercih ederler. Lucas, hangi yetenek düzeyine sahip olursa olsun insanların beşeri sermaye çevresinin gelişmesiyle daha verimli olabileceğini vurgular. Bu çerçevede hükümetlerin kendi ülke yada bölgelerinde daha cazip bir çevre yaratmaları yani dinamik bir ortam oluşturmaları önem arz etmektedir.

Lopes (1996) uzun dönemli bölgesel kalkınma performansında artan getirilere sahip beşeri sermayenin temel belirleyici güç olduğunu söyler. Ona göre kısa dönemde kişi başına GSMH artışı, fakirliğin azaltılması ve sürdürülebilir bir büyüme için önemlidir. Ancak, uzun dönemde fakir bireylerin yeteneklerini geliştirecek sosyal hizmetlerin yapılması ve beşeri kaynaklara yapılan yatırımların artırılması gerekir.

Amprik çalışmalar beşeri sermayenin rolüne ilişkin teorik çalışmalarını destekler niteliktedir. Glaeser, Scheinkman ve Sheifer (1995), kişi başına gelir artışı ile beşeri sermaye düzeyi arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Simon (1998), 1940-1986 periyoduna ilişkin olarak ortalama beşeri sermaye düzeyi ile bölgesel istihdam artışı arasında güçlü bir ilişkiyi ortaya çıkarmıştır. Glendon (1998), 20. yüzyılın son çeyreğinde belli şehirlerdeki beşeri sermaye düzeyi ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişkinin varlığını belirlemiştir. Jacobs'u takiben Glendon, yüksek beşeri sermaye düzeyi sergileyen bölgelerde

daha fazla yeni fikirlerin ortaya çıktığını, buradaki endüstriyel yapının daha hızlı gelişme gösterdiğini tespit etmiştir.

Bireysel ve bölgesel beşeri sermaye stokları, gözle görülebilir ya da ayırd edilebilir bir niteliğe sahip değildir. Bireysel beşeri sermaye stoğu sürekli olarak değişim ve gelişim gösterir. Tecrübe birikimi yada yüksek eğitim düzeyi ile birlikte artış gösterir, ancak edinilen bilgi unutulduğunda yada işe yaramadığında bireyin beşeri sermaye stoğu azalır. Bir bölgenin beşeri sermaye stoğu ise o bölgenin sağlık ve eğitim harcamalarından aldığı pay, göçler, doğum ve ölümler nedeniyle değişir (Berglund, 1999:4). Bireyler ve firmalar, belli bir bölgeye yerleşme kararı almadan önce söz konusu bölgenin beşeri sermaye stoğunu ve diğer bölgesel özellikleri göz önünde bulundururlar.

Bu bağlamda, firma ve bireylerin bölgesel yerleşim kararlarında beşeri sermayenin etkisini inceleyen pek çok çalışma söz konusudur. Örneğin Gottlieb (1995), bireylerin ve firmaların yerleşim kararlarında mekan odaklı faktörlerin rolüne değinerek, yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip firmaların daha çekici alanları yerleşim yeri olarak tercih ettiklerini ortaya koymuştur. Bu yerleşim mekanları, yüksek beşeri sermayeye sahip işgücünün yoğun olduğu alanlar olup, diğer mekanlardan da aynı niteliğe sahip işgücünü cezbetme özelliğine sahiptir. Glaeser vd., (2000); çekici mekanlar ile şehir büyümesi arasında önemli ilişkiler tespit etmiştir. Çalışmada yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip işgücü bir taraftan verimlilik artışının temel kaynağını teşkil ederken, diğer taraftan da yüksek beşeri sermayeye sahip mekanların yaşam için daha fazla tercih edildiği belirtilmektedir. (Glaeser vd., 2000:23).

Clark ve Cosgrove (1991), Clark ve Kahn (1988), Cropper (1981), Henderson (1982) ve Roback (1982), çekici özelliği olan alan-bölgelerin bireysel göçte önemli bir rol üstlendiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar yüksek nitelikli işgücü için bölgesel çekiciliğin ve imkanların ne derece önemli olduğuna dair önemli bulgular içermektedir. Black vd. (1998), Bruekner vd. (1999), çekici özelliği olan bu tür mekanların marjinal değerinin gelirle birlikte artış gösterdiğini belirlemiştir. Bu çalışmalar ışığında yüksek çekiciliğe sahip bölgelerin yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip bireyleri çekebileceği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Malecki (1984), Herzog ve Schlottmann (1993), Gottlieb (1995), Svitanidou ve Svitanides (1995) çalışmalarında firmaların yerleşim tercihlerini inceleyerek özellikle çekici mekanların belli bir bölgede firma kararlarını önemli ölçüde etkilediği sonucuna varmıştır. Gottlieb (1995), çekici mekanların firma yerleşimleri üzerindeki etkisinin yönetsel tercihler, uzun dönemli emeklilik, ücret farklılıklarının kaldırılması ve iyi bir kültür iklimi gibi çeşitli faktörler tarafından da gerçekleştirilebileceğini vurgular. Diğer taraftan Kohler (1997), firmaların yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip çekici mekanlara işgücünü çekmeye çalıştığını, fırsatların oluşması durumunda bölgesel çekiciliğin çok küçük varyasyonlarının bile firma yerleşimini etkileyebileceğini belirtir. Bununla birlikte model, yüksek işgücü beşeri sermaye düzeyine bağımlı olan firmaların yüksek çekicilik özelliğine sahip mekanlara işgücünü çekme eğiliminde olduğunu

ortaya koymuştur. Son olarak Black vd. (1998), yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip bireylerin yerleşim tercihlerini açıklamaya yardım eden modelinde, bireylerin doğrudan faydalarının bireylerin beşeri sermaye yardımlarının lineer bir fonksiyonu olarak artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Bu çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde; beşeri sermaye birikiminin birey ve firmaların bölgesel yerleşim kararlarını etkilediği yani yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip mekanların birey ve firmaları daha kolay çekerek dinamik bir yapının oluşmasına yardımcı olduğu söylenebilir. Ayrıca, yüksek beşeri sermayenin yenilikleri geliştirdiği, yeni bilgi ve fikirlerin üretim ve aktarım maliyetini azaltarak yani pozitif dışsallıklar yaratarak birey, firma ve tüm bölgesel dinamiklerin verimliliğini arttırdığı söylenebilir. Böylece istihdam ve üretim kapasitesindeki artışa bağlı olarak bölgesel kalkınmada önemli bir ivme sağlanabilir. Diğer taraftan hükümetlerin bölgesel beşeri sermaye düzeyinin gelişmesine yönelik olarak eğitim ve sağlık yatırımlarını artırmaları ve geliştirmekte olan bölgelerde yoğunlaştırmaları zorunluluk arz etmektedir.

Beşeri sermaye birikiminin bölgesel ve ulusal kalkınmadaki öneminin artmasıyla birlikte, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Beşeri Kalkınma Raporları yayımlanmaya başlamıştır. UNDP tarafından hazırlanan bu raporlar bir taraftan beşeri sermaye olgusunu irdelenmiş diğer taraftan da yeni bir kalkınma anlayışı olan beşeri kalkınma olgusunu ön plana çıkararak bu anlayışın temel savunucusu olduğunu tüm dünyaya ilan etmiştir.

III. TÜRKİYE'NİN BEŞERİ KALKINMA PERFORMANSI: BÖLGESEL BİR DEĞERLENDİRME

İnsanların daha uzun, sağlıklı ve kaliteli bir hayat sürmelerini sağlayacak şekilde tercihlerinin geliştirilmesi ve genişletilmesi olarak tanımlanan beşeri kalkınma², beşeri faaliyetlerin temel amacı olup kalkınma sürecinin son halkasını oluşturmaktadır (UNDP, 1990:10). Ülkelerin kalkınma düzeylerini belirlemede 1960'lı yıllardan itibaren çeşitli metodlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birisi olan Beşeri Kalkınma İndeksi (BKİ), UNDP tarafından geliştirilen ve ülkelerin kalkınma performansını eğitim, sağlık ve gelir düzeylerini dikkate alarak ölçen en temel ölçütlerdendir³. Bu indeks, her ne kadar beşeri kalkınmayı

² Beşeri kalkınma yaklaşımı; UNDP tarafından savunulan ve 1990'lı yıllardan itibaren yayımlanmakta olan beşeri kalkınma raporlarında oldukça ayrıntılı şekilde ele alınan bir kalkınma anlayışı olarak dikkati çekmektedir. Buna göre; kalkınmanın odak noktasında insan yer alır, insan ihtiyaçlarının karşılanması ve toplum refahı oldukça önemlidir. Kadın-erkek eşitliği ve tüm dinamiklerin kalkınma sürecine aktif olarak katılımı, beşeri fırsatların günümüz ve gelecek nesiller için garanti altına alınması, iş birliği ve dayanışmaya önem verme, herkesin minimum seviyede bir güvenliğe sahip olması ve ekonomik büyümeyi beşeri kalkınmanın bir aracı olarak görme bu kalkınma yaklaşımının kabul ettiği diğer önemli görüşlerdir.

³ Uygulamada beşeri kalkınmanın tüm boyutlarını ölçmek zor olduğundan genelde ölçülebilir özelliğe sahip uzun ve sağlıklı bir ömür, eğitim ve gelir düzeyi göstergeleri üzerinde durulmaktadır. Beşeri kalkınmanın birinci yönünü ifade eden uzun ve sağlıklı bir ömür, sağlık ve beslenme konularında iyi bir yaşamın en önemli ölçütü olmasından dolayı ortalama (doğumda) yaşam beklentisi göstergesi ile değerlendirilmektedir. Sağlık ve beslenme şartları ne derece yüksek ve kaliteli ise ortalama ömür de o derece yüksek olacaktır. Beşeri kalkınmanın ikinci boyutunu oluşturan eğitim, ölçülmesi en kolay yönü olup okur yazarlık ve okullaşma oranları ile değerlendirilmektedir. Son olarak gelir düzeyi için satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış kişi başına GSYİH değerleri kullanılmaktadır (UNDP, 2004:258-259).

tüm yönleriyle yansıtmasa da ülkelerin kalkınma performansını değerlendirmede başvurulan önemli bir gösterge niteliğindedir.

Tablo 1, seçilmiş bazı ülkelerle Türkiye’nin beşeri kalkınma değerlerini karşılaştırmalı olarak inceleme fırsatı sunmaktadır. Ülkelerin beşeri kalkınma düzeyi BKİ’nin çeşitli değerlerine göre sınıflandırılmaktadır. Örneğin BKİ değeri 0,800 ve üzeri olan ülkelerin beşeri kalkınma düzeyi yüksek olarak nitelenir. 0,500-0,700 arasında BKİ değeri olan ülkeler (ki bu ülkeler arasında Türkiye de yer almaktadır) orta düzeyde beşeri kalkınma seviyesine sahiptir. Son olarak; 0,500 ün altında BKİ değerine sahip ülkeler beşeri yönden geri kalmış ülkeler olarak kabul edilir. Türkiye 2002 yılı verilerine göre 0,751 BKİ değeri ile dünya sıralamasında 88. sırada yer almaktadır. Bu performansı ile Çin, İran ve Endonezya gibi ülkelerin üzerinde yer alan Türkiye, AB ortalamasının oldukça altında bir değere sahiptir. Tablo 1’den görüleceği gibi 1990’lı yıllara kadar beşeri kalkınma performansı daha hızlı gelişirken, bu yıllardan sonra önemli bir performans düşüklüğü dikkati çekmektedir. Bunda Türkiye’nin yaşadığı ekonomik krizlere bağlı olarak özelleştirme ve kamu yatırımlarının durma noktasına gelmesi sonucu meydana gelen gelir düşüklüğünün payı büyüktür.

2004 yılı beşeri kalkınma raporunda belirtildiği gibi Türkiye doğumda yaşam beklentisi (70,4 yıl), yetişkin okur-yazar oranı (%86,5), okullaşma oranı (% 68) ve kişi başına GSYİH (6,390 \$) gibi beşeri kalkınmanın hemen hemen tüm alanlarında AB ülkeleri ve pek çok ülkenin gerisinde yer almakta ve düşük bir performans sergilemektedir. 1992, 1997 ve 2000 yıllarına ilişkin Türkiye için beşeri kalkınma düzeylerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen çalışmalarda illere göre çeşitli hesaplamalar yapılmış, kent-kır, erkek-kadın ve bilgi-iletişim teknolojileri açısından farklılıklar da tespit edilmiştir. 1992 yılı verilerine göre 8 il yüksek beşeri kalkınma düzeyinde, 30 il orta beşeri kalkınma düzeyinde ve 34 il düşük beşeri kalkınma düzeyindedir. 1997 yılı değerlerine göre ise 20 il yüksek beşeri kalkınma düzeyinde, 49 il orta beşeri kalkınma düzeyinde ve 3 il düşük beşeri kalkınma düzeyindedir. Son olarak 2004 yılında hazırlanan raporda ise Türkiye’nin 2000 yılı değerleri hesaplanmış, buna göre 5 il yüksek beşeri kalkınma düzeyinde, 74 il orta beşeri kalkınma seviyesinde, 1 il de beşeri yönden geri kalmış durumdadır. Bu durumda beşeri yönden geri kalmış il sayısı azalırken genelde orta düzeyde beşeri kalkınma grubundaki il sayısında bir artış gözlenmektedir.

Tablo 1. Seçilmiş Bazı Ülkelerle Birlikte Türkiye'nin Beşeri Kalkınma Değerleri

Dünya Sıralaması (2002)	Ülkeler	Beşeri Kalkınma İndeksi						
		1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002
2	İsveç	0,863	0,873	0,885	0,895	0,928	0,943	0,946
6	Belçika	0,845	0,862	0,876	0,897	0,927	0,940	0,942
11	İsviçre	0,878	0,889	0,895	0,909	0,918	0,932	0,936
15	Lüksemburg	0,838	0,850	0,856	0,882	0,908	0,928	0,933
19	Almanya	-	0,860	0,868	0,887	0,911	-	0,925
24	Yunanistan	0,832	0,847	0,860	0,870	0,875	0,894	0,902
88	Türkiye	0,590	0,614	0,651	0,683	0,713	0,732	0,751
94	Çin	0,523	0,557	0,593	0,627	0,683	0,721	0,745
101	İran	0,565	0,569	0,610	0,649	0,693	0,723	0,732
111	Endonezya	0,467	0,529	0,582	0,623	0,662	0,680	0,692
	AB Ortalaması	0,785	0,844	0,857	0,867	0,877	0,897	0,902

Kaynak: UNDP, 2004: 143-146.

Türkiye son iki yıldaki gelişmeler hariç ekonomik istikrarı yakalayamamış bir ülke görünümündedir. 1990'lı yıllardan itibaren yaşanan ekonomik krizler ülkenin gelişmesinde önemli bir engel olmuştur. Orta seviyede beşeri kalkınmaya sahip Türkiye'de bölgeler arasında da önemli dengesizlikler ve uçurumlar dikkati çekmektedir. Bölgesel açıdan bakıldığında 2000 yılı itibariyle İç Anadolu Bölgesi %9,6'lık gelişme hızıyla birinci sırada yer alırken, bunu %8,7 ile Ege Bölgesi ve %8,1 ile Marmara Bölgesi izlemektedir. Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi en düşük performansa sahiptir. 2001 yılı açısından ise söz konusu yıl yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle tüm bölgelerimizin ekonomik küçülmeyle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Bu bağlamda en fazla küçülme yaşayan bölgelerimiz arasında Marmara, İç Anadolu ve Ege Bölgesi gelmektedir (Tablo 2).

Tablo 2. 1987 Fiyatlarıyla Bölgelerin GSYİH Değerleri

Bölgeler	Değer (000 000 TL)		Bölgelerin Payı (%)		Gelişme Hızı (%)	
	2000	2001	2000	2001	2000	2001
Akdeniz Bölgesi	13.931.730	13.234.852	3,8	12,0	3,8	-5,0
Doğu Anadolu Bölgesi	3.889.589	3.842.162	4,3	3,5	4,3	-1,2
Ege Bölgesi	19.904.085	18.350.598	8,7	16,7	8,7	-7,8
G.Doğu Anadolu Bölgesi	6.068.009	6.076.451	5,5	5,5	5,5	0,1
İç Anadolu Bölgesi	19.087.554	17.391.286	9,6	15,8	9,6	-8,9
Karadeniz Bölgesi	10.790.650	10.075.314	4,8	9,2	4,8	-6,6
Marmara Bölgesi	45.117.496	40.914.675	8,1	37,2	8,1	-9,3

Kaynak: DİE, GSYİH Haber Bülteni-2002.

Bölgelerin iktisadi gelişme durumu ve nedenleri büyük ölçüde incelenirken, beşeri yönden kalkınma performansı üzerinde fazla durulmayan bir konudur. 2001 yılında UNDP tarafından Türkiye'ye yönelik bir rapor hazırlanmış, burada 1997 yılına ilişkin olarak bölgelerin beşeri kalkınma durumu ele alınmıştır. Tablo 3'ten anlaşılacağı gibi en yüksek performansı Marmara (0,779), Ege (0,742) ve Akdeniz Bölgesi (0,712) sergilemektedir. Güney Doğu Anadolu Bölgesi (0,593) ve Doğu Anadolu Bölgesi (0,594) iktisadi açıdan olduğu gibi

beşeri yönden de en geri kalmış bölgelerimizdir. Bu iki bölge tüm beşeri kalkınma göstergelerinde Türkiye ortalamasının altında bir performans sergilemektedir.

Tablo 3. Bölgelerin Beşeri Kalkınma Göstergeleri

Bölgeler	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
Marmara Bölgesi	71,6	70,3	89,1	91,1	67,4	96,8	8554	9251	0,779	0,811
Ege Bölgesi	71,5	70,5	85,1	88,3	58,4	85,9	6483	6460	0,742	0,774
Akdeniz Bölgesi	66,8	66,0	84,5	87,6	58,7	83,8	6056	5849	0,712	0,741
İç Anadolu Bölgesi	65,4	64,6	84,6	87,3	61,9	79,8	5432	5117	0,701	0,720
Karadeniz Bölgesi	66,4	65,6	80,9	83,8	56,6	81,1	4600	4533	0,683	0,711
Doğu Anadolu Bölgesi	62,0	61,2	70,9	73,9	43,9	72,8	2713	2842	0,594	0,634
G. Doğu Anadolu Bölgesi	65,2	65,0	60,1	69,1	39,5	75,6	3247	3306	0,593	0,586
Türkiye Ortalaması	66,9	66,1	79,3	83,0	55,2	82,2	5297	5336	0,686	0,711

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65.

Bölgelerin BKİ değerleri, iller bazındaki göstergeler dikkate alınarak hesaplanmıştır.

UNDP 2004 yılında Türkiye'ye yönelik bir diğer raporunu yayınlamıştır. Burada Türkiye'nin 2000 yılına ilişkin beşeri kalkınma durumu ele alınmıştır. 2000 yılında 1997 yılında olduğu gibi Marmara (0,811), Ege (0,774) ve Akdeniz Bölgesi (0,741) en iyi durumda olan bölgelerimiz olmuştur. Diğer taraftan Doğu (0,634) ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi (0,586) en düşük performansı göstermiştir. 1997'ye göre 2000 yılında Doğu Anadolu Bölgesi %6, Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri %4, İç Anadolu Bölgesi %2 ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi ise -%1'lik bir beşeri kalkınma hızı sergilemiştir. 1997'ye göre 2000 yılında tüm bölgelerin doğumda yaşam beklentisi değerleri azalma kaydetmiştir. Bu durum sağlık alanındaki gelişmelerin yetersiz olduğunu ve giderek artan ölçüde bozulmaların başladığını yansıtmaktadır. Yetişkin okur-yazar oranı tüm bölgelerimizde gelişme gösterirken bu alanda %9'luk bir gelişme ile Güney Doğu Anadolu Bölgesi kendisini hissettirmektedir. Bir diğer eğitim göstergesi olan okullaşma oranları açısından bölgelerin hepsinde önemli bir gelişme söz konusu olurken bu konuda %36,1'lik bir artış ile yine Güney Doğu Anadolu Bölgesi ön plana çıkmakta bunu %28,9'luk bir gelişme ile Doğu Anadolu Bölgesi izlemektedir. Türkiye genelinde ise bu alanda %27'lik bir artış dikkati çekmektedir. Kişi başına reel GSYİH değerleri itibariyle Marmara, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi hariç tüm bölgelerimizde bir performans düşüklüğü söz konusudur. İç Anadolu Bölgesi %5, Akdeniz Bölgesi'de %3'lük bir düşme ile bu alanda öne çıkan bölgelerimiz olmuştur. Türkiye genelinde ise çok cüzi bir artış söz konusudur.

Türkiye'nin beşeri kalkınma performansı bölgeler arası karşılaştırmalar ile genel hatlarıyla değerlendirilebileceği gibi, her bir bölgede yer alan iller arası karşılaştırmalar dikkate alınarak da ayrıntılı şekilde değerlendirilebilir.

IV. TÜRKİYE’NİN BEŞERİ KALKINMA PERFORMANSI: İLLER BAZINDA DEĞERLENDİRME

Tablo 4’ten anlaşılacağı gibi, Türkiye’nin ekonomik yönden en gelişmiş bölgesi konumunda olan Marmara Bölgesi beşeri kalkınma yönünden de oldukça ileri düzeyde bulunan illeri bünyesinde bulundurmaktadır. Bölgede beşeri yönden geri kalmış il bulunmazken 7 il yüksek beşeri kalkınma grubunda, diğer 4 il de orta beşeri kalkınma düzeyine sahip iller grubunda yer alır. Beşeri kalkınma yönünden 2000 yılında Kocaeli (0,869), Yalova (0,838) ve İstanbul (0,837) en ileri düzeyde olan illerdir. Marmara Bölgesi’nin beşeri kalkınma yönünden en geri düzeyde olan illeri ise Edirne (0,769), Kırklareli (0,773) ve Bilecik (0,790)’tir. Bununla birlikte, bölgeye genel olarak bakıldığında ortalama 0,811 BKİ değeri ile beşeri yönden yüksek bir kalkınma seviyesiyle karşılaşılmaktadır. İllerin sağlık göstergesi itibarıyla performansı 1997’ye oranla bir gerileme sergilemiş, eğitim göstergelerinde ise ciddi artışlar olurken, kişi başına GSYİH değerlerinde ise Kocaeli, İstanbul, Yalova, Tekirdağ ve Bilecik illerinde düşme görülürken diğer illerde bir iyileşme söz konusu olmuştur. 1997’ye göre 2000 yılında beşeri yönden en yüksek kalkınma hızına sahip il %10 ile Bolu olurken bu ilimizi %5 ile Sakarya, %4 ile Tekirdağ ve Balıkesir, %3 ile Kocaeli, Bilecik, Bursa ve İstanbul, %2 ile Kırklareli ve Edirne izlemektedir. Bolu’nun beşeri performansındaki bu gelişme gelir artışı, okullaşma ve yetişkin okur-yazar oranlarındaki değişimlere bağlanırken doğumda yaşam beklentisinin pek fazla etkisi olmamıştır. Diğer taraftan İstanbul’un üçüncü sırada yer almasında kişi başına GSYİH ve doğumda yaşam beklentisi göstergelerindeki gerilemenin payı vardır.

Tablo 4. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (Marmara Bölgesi)

İller	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
Kocaeli	74,8	73,8	90,8	91,8	65,3	99,2	16991	16536	0,837	0,869
Yalova	73,8	72,4	93,1	92,9	71,1	100,3	10735	10209	0,817	0,838
İstanbul	73,3	72,4	93,1	93,2	71,1	100,3	10237	9664	0,812	0,837
Bursa	76,2	75,2	88,8	91,3	71,1	95,6	7420	7640	0,801	0,829
Sakarya	76,2	75,1	87,4	90,3	60,7	95,0	5861	6462	0,773	0,817
Bolu	69,1	68,2	85,5	89,0	64,2	96,7	3635	12446	0,740	0,814
Tekirdağ	70,1	69,2	89,9	92,9	66,5	97,4	7678	7467	0,766	0,800
Balıkesir	73,5	72,6	84,7	87,6	68,8	93,7	5868	6169	0,761	0,792
Bilecik	69,3	68,4	89,4	91,5	65,3	93,2	8815	7706	0,766	0,790
Kırklareli	66,0	61,8	90,7	92,9	61,9	97,7	9453	9564	0,751	0,773
Edirne	65,8	65,0	87,7	88,8	76,1	95,7	7409	7907	0,748	0,769
Bölge Ortalaması	71,6	70,3	89,1	91,1	67,4	96,8	8554	9251	0,779	0,811

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001: 30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65.

Tablo 5, Ege Bölgesi’ne ilişkin beşeri kalkınma durumunu yansıtmaktadır. Ege Bölgesi’nde 2 il yüksek beşeri kalkınma düzeyine, 6 il ise orta derece beşeri kalkınma seviyesine sahiptir. Bu bağlamda 2000 yılında İzmir (0,829) ve Muğla (0,823) kendini hissettiren iller olurken Afyon (0,715) ve

Kütahya (0,732) alt sıralarda yer alan iller olmuştur. 1997 yılına göre 2000 yılı beşeri kalkınma hızı itibariyle Muğla %5, Denizli, Aydın, Manisa ve Uşak %4, İzmir, Kütahya ve Afyon ise %3'lük bir oranı yakalamıştır. Bu gelişmelerde en büyük pay eğitimidir. Özellikle de okullaşma oranlarındaki ciddi yükselmeler önemlidir. Kişi başına GSYİH Denizli, Aydın, Uşak, Kütahya ve Afyon'da azalırken diğer illerde yükselme kaydetmiştir. Sağlık göstergesi ise tüm illerde gerilemiştir.

Tablo 5. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (Ege Bölgesi)

İller	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
	İzmir	73,1	72,2	89,7	91,5	72,2	99,1	9394	9415	0,800
Muğla	72,9	72,0	88,6	92,5	58,4	93,3	8776	9307	0,777	0,823
Denizli	72,8	71,9	85,3	88,8	55,0	87,1	6407	6143	0,748	0,784
Aydın	73,7	72,7	84,0	86,8	55,0	82,9	6557	6417	0,751	0,782
Manisa	72,2	71,0	82,5	85,5	55,0	86,9	7193	7204	0,745	0,780
Uşak	70,6	69,6	82,3	86,3	64,2	89,4	4660	4480	0,721	0,751
Kütahya	67,9	67,0	84,0	88,1	58,4	77,3	5059	4937	0,708	0,732
Afyon	69,0	68,1	84,9	87,4	49,3	71,2	3824	3779	0,690	0,715
Bölge Ortalaması	71,5	70,5	85,1	88,3	58,4	85,9	6483	6460	0,742	0,774

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65

0,741 BKİ değeri ile üçüncü sırada yer alan Akdeniz Bölgesi'nde 2000 yılı itibariyle Antalya (0,788) ve İçel (0,757) göze çarparken, Kahramanmaraş (0,674) ve Isparta (0,724) en alt sırada yer almaktadır. Bölgede tüm iller orta beşeri kalkınma düzeyindedir. 2000 yılında 1997'ye oranla Kahramanmaraş %6 ile en yüksek beşeri kalkınma hızına sahipken bunu Antalya, Adana ve Hatay %4, İçel %3, Burdur %2, Isparta ise %1 ile takip etmektedir. İllerin beşeri kalkınma performansına sağlık göstergesi etki etmezken eğitimin payı yine büyük olmuştur. Antalya, İçel, Adana ve Hatay'da kişi başına GSYİH düşüşü yaşanırken, Burdur, Isparta ve Kahramanmaraş bu alanda ilerleme kaydeden iller olmuştur (Tablo 6).

Tablo 6. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (Akdeniz Bölgesi)

İller/Türkiye Sıralaması	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
	Antalya	72,1	71,2	86,8	91,9	56,2	86,6	7377	6371	0,756
İçel	67,4	66,7	86,9	88,7	53,9	81,7	7534	7215	0,729	0,757
Adana	65,1	64,3	82,6	85,9	63,0	93,5	7659	7191	0,718	0,751
Hatay	68,9	68,0	81,2	84,3	58,4	89,8	5523	5366	0,712	0,747
Burdur	65,9	65,2	88,0	89,4	72,2	87,2	5893	5970	0,730	0,746
Isparta	67,1	66,3	88,8	91,8	60,7	69,6	4535	4611	0,711	0,724
K. Maraş	61,4	60,4	77,3	81,6	47,0	78,4	3871	4224	0,630	0,674
Bölge Ortalaması	66,8	66,0	84,5	87,6	58,7	83,8	6056	5849	0,712	0,741

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65

İç Anadolu Bölgesine ilişkin ayrıntılı değerlendirme yapabilmek için Tablo 7 faydalı olacaktır. Tüm illeri orta düzeyde beşeri kalkınma grubunda yer alan İç Anadolu Bölgesi'nde 2000 yılında Yozgat (0,665), Aksaray (0,670) ve Çankırı (0,681) en düşük seviyedeki iller olurken, Ankara (0,792) ve Eskişehir (0,787) ise en yüksek beşeri kalkınma düzeyine sahip illerdir. Ankara beşeri açıdan bölgenin en gelişmiş ili olmakla birlikte doğumda yaşam beklentisi ve yetişkin okur-yazar oranı itibariyle zayıf bir görünüm sergilemiştir. Diğer taraftan okullaşma oranları ve kişi başına GSYİH'da önemli ilerleme kaydetmiştir. Eskişehir ise sadece sağlık göstergesinde düşüş gösterirken diğer göstergeler de gelişme sağlamıştır. Bölgenin en zayıf ili durumunda olan Yozgat, sadece ortalama yaşam beklentisi değil kişi başına GSYİH'sı da azalan bir il görünümündedir. 2000 yılında 1997'ye göre beşeri yönden Kayseri %4, Nevşehir, Niğde, Sivas, Çankırı ve Yozgat %3, Aksaray, Karaman, Kırşehir ve Eskişehir %2, Konya, Kırıkkale ve Ankara %1'lik bir kalkınma hızı sergilemiştir.

Tablo 7. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (İç Anadolu Bölgesi)

İller	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
Ankara	67,6	66,9	92,4	87,6	90,5	102,6	7590	9078	0,784	0,792
Eskişehir	67,8	67,1	91,9	92,9	79,1	96,8	7144	7373	0,768	0,787
Kayseri	67,2	66,4	85,1	88,0	66,5	92,5	4954	5051	0,715	0,746
Konya	69,9	68,6	87,0	89,6	58,4	71,7	5115	4904	0,725	0,738
Nevşehir	65,3	64,6	85,5	87,7	56,2	80,1	6980	6364	0,713	0,735
Kırıkkale	62,0	61,3	86,6	88,4	68,8	74,2	7239	7476	0,713	0,720
Karaman	61,4	60,6	86,6	89,3	53,9	78,4	7773	6125	0,697	0,712
Niğde	63,9	63,1	80,7	85,3	53,0	79,1	5499	5478	0,688	0,712
Kırşehir	63,7	62,9	83,8	86,3	71,1	86,5	4568	4219	0,693	0,707
Sivas	68,2	67,3	79,9	83,6	57,3	75,5	3647	3832	0,681	0,707
Çankırı	65,7	64,9	82,3	87,5	44,7	60,9	3416	3510	0,655	0,681
Aksaray	62,8	62,0	79,6	84,8	55,0	75,7	3942	3123	0,652	0,670
Yozgat	65,6	64,7	78,4	84,8	50,4	64,6	2750	2736	0,640	0,665
Bölge Ortalaması	65,4	64,6	84,6	87,3	61,9	79,8	5432	5117	0,701	0,720

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65.

2000 yılı beşeri kalkınma düzeyi itibariyle Zonguldak (0,773) ve Artvin (0,759)'in ilk sıralarda, Gümüşhane (0,667) ve Ordu (0,677)'nin ise en alt sıralarda yer aldığı Karadeniz Bölgesi'nde tüm illerin orta beşeri kalkınma düzeyinde olduğu görülmektedir. Zonguldak, Artvin, Samsun, Sinop, Bayburt ve Gümüşhane sağlık göstergesi hariç diğer tüm göstergelerde gelişme yaşayan iller olmuştur. Bunun yanısıra Çorum, Rize, Amasya, Trabzon, Kastamonu, Giresun, Tokat ve Ordu kişi başına GSYİH'sı azalan iller arasındadır. 1997 göre 2000 yılında en yüksek beşeri kalkınma hızı sergileyen iller Bayburt (%7), Zonguldak (%6) ve Sinop (%6)'tur. Diğer taraftan Bartın ve Tokat %2, Trabzon ve Giresun %1 ile en düşük beşeri kalkınma hızı sergileyen iller olmuştur (Tablo 8).

Tablo 8. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (Karadeniz Bölgesi)

İller	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
	Zonguldak	67,1	66,3	83,0	86,6	58,4	94,8	7965	8270	0,727
Artvin	67,5	66,7	83,3	86,0	66,5	96,1	5878	6160	0,722	0,759
Samsun	68,9	68,0	81,0	84,6	65,3	91,2	5072	5088	0,715	0,747
Çorum	67,7	66,9	77,3	81,3	51,6	85,6	5100	4981	0,685	0,726
Rize	64,3	63,5	82,3	86,6	67,6	88,0	5600	5342	0,700	0,725
Amasya	65,1	64,4	83,9	86,4	65,3	88,8	4902	4484	0,698	0,721
Trabzon	68,5	67,5	83,5	87,5	66,5	71,2	4632	4217	0,714	0,718
Kastamonu	63,9	63,1	73,8	78,7	57,3	87,3	5469	5272	0,667	0,704
Bartın	67,1	66,4	94,7	82,3	49,3	90,5	2789	2965	0,685	0,702
Sinop	65,6	64,8	77,3	80,9	55,0	84,0	3736	4112	0,660	0,701
Giresun	65,3	64,5	77,4	81,5	57,3	72,7	5076	4101	0,678	0,688
Bayburt	67,4	66,5	81,0	85,0	42,4	72,1	2330	2862	0,638	0,686
Tokat	65,3	64,5	78,3	84,3	51,6	66,0	4279	3876	0,664	0,683
Ordu	67,3	66,5	77,3	81,1	43,5	69,5	3326	3009	0,650	0,677
Gümüşhane	65,6	64,7	80,7	85,3	51,6	58,8	2854	3263	0,649	0,669
Bölge Ortalaması	66,4	65,6	80,9	83,8	56,6	81,1	4600	4533	0,683	0,711

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65.

Doğu Anadolu Bölgesi illerine ilişkin ayrıntılı beşeri kalkınma göstergeleri Tablo 9'da yer almaktadır. Türkiye'nin beşeri kalkınma açısından en geri kalmış bölgesinden birisi olan Doğu Anadolu Bölgesinde Malatya (0,706) ve Elazığ (0,698) üst sıralarda yer alırken bu illerde 1997'ye oranla 2000 yılında eğitim göstergelerinde yükselme, sağlık ve gelir göstergelerinde ise düşme yaşandığı görülmektedir. Erzincan, Bitlis ve Muş kişi başına GSYİH'da düşüş kaydeden diğer illerdir. Ağrı (0,572), Muş (0,574) ve Bitlis (0,577) ise en düşük beşeri kalkınma düzeyine sahip iller olup bunlar arasında Ağrı, okullaşma oranı ve kişi başına GSYİH'da yükselme yaşayan il olması açısından dikkat çekmektedir. 2000 yılında 1997'ye nazaran en yüksek beşeri kalkınma hızı sergileyen Hakkari (%16) iken bunu Tunceli (%10), Kars (%8), Bingöl (%8) ve Ağrı (%8) takip etmektedir. Diğer taraftan Erzincan %1, Malatya ve Elazığ %3'lük beşeri kalkınma hızı sergilemiştir.

Tablo 9. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (Doğu Anadolu Bölgesi)

İller	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
	Malatya	67,1	66,3	80,2	83,8	59,6	75,7	4106	4077	0,685
Elazığ	63,6	62,8	75,0	80,3	67,6	83,5	5020	4931	0,674	0,698
Tunceli	60,3	59,3	76,4	81,5	42,4	93,6	4195	4355	0,621	0,685
Erzurum	63,1	62,3	76,7	82,6	58,4	70,1	2852	3178	0,633	0,661
Ardahan	61,1	60,3	87,3	83,0	56,2	89,5	2198	2315	0,629	0,655
Erzincan	60,6	59,9	83,4	86,4	43,5	65,1	4359	3348	0,641	0,653
Kars	61,1	60,3	75,6	81,2	48,1	80,4	2222	2482	0,594	0,644
İğdır	61,1	60,3	75,8	73,2	45,8	83,7	2477	2556	0,598	0,632
Van	64,4	63,7	58,6	66,6	43,5	68,2	2270	2447	0,571	0,616
Hakkari	61,4	60,7	56,1	57,5	22,9	75,8	2263	2455	0,526	0,611
Bingöl	60,3	59,5	64,5	72,4	37,8	65,5	2224	2331	0,554	0,601
Bitlis	60,6	59,9	63,4	71,8	27,5	53,1	2196	1932	0,541	0,577
Muş	62,8	62,0	60,6	57,3	29,8	58,3	1644	1587	0,534	0,574
Ağrı	61,2	60,4	60,2	57,4	32,1	57,6	1603	1803	0,525	0,572
Bölge Ortalaması	62,0	61,2	70,9	73,9	43,9	72,8	2713	2842	0,594	0,634

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65.

Beşeri kalkınma yönünden en geri kalmış bölgesi olan Güney Doğu Anadolu Bölgesi genel olarak 2000 yılında ortalama 0,586 BKİ değeri ile 1997'ye nazaran -%1'lik bir gelişme sergilemiştir. 2000 yılı verilerine göre Gaziantep (0,742) ve Kilis (0,739) bölgenin beşeri yönden en ileri sevide olan illeri iken Şırnak (0,560) hem bölgenin hem de Türkiye'nin beşeri yönden en geri kalmış ili görünümündedir. Şırnak 1997'de düşük beşeri kalkınma düzeyinde iken, 2000 yılında orta derece beşeri kalkınma grubundaki iller arasına dahil olmuştur. Şırnak sadece sağlık alanında değil kişi başına GSYİH kriteri açısından da gerileme kaydederken eğitim alanında özellikle okullaşma oranı itibarıyla %41,9'luk bir artış göstermeyi başarmıştır. Şanlıurfa bölgenin beşeri yönden geri kalmış ikinci ilidir. 1997'ye göre 2000 yılında Şırnak %13, Siirt %10, Batman ve Mardin %8'lik bir kalkınma hızı ile bu alanda göze batarken, aynı dönemde Şanlıurfa %6 beşeri kalkınma hızı ile en düşük performansı sergilemiştir (Tablo 10).

Tablo 10. Beşeri Kalkınma Göstergeleri (Güney Doğu Anadolu Bölgesi)

İller	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur Yazar Oranı (%)		Okullaşma Oranı (%)		Kişi Başına GSYİH (\$)		BKİ	
	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000	1997	2000
	Gaziantep	70,9	70,0	75,9	81,6	52,7	88,4	4921	4600	0,699
Kilis	70,9	70,0	80,1	78,0	52,7	87,2	5042	5071	0,710	0,739
Diyarbakır	69,0	68,1	58,9	67,0	40,1	70,5	3738	3701	0,621	0,668
Adıyaman	63,9	63,1	69,8	77,0	48,1	76,9	2683	2736	0,608	0,652
Batman	63,8	63,1	60,6	67,4	39,0	77,3	3522	3410	0,592	0,644
Mardin	67,0	66,2	56,0	67,6	35,5	70,4	2901	2519	0,585	0,637
Siirt	64,4	63,5	57,2	65,8	35,5	76,5	2901	3062	0,573	0,636
Şanlıurfa	64,8	64,0	58,1	65,7	36,7	63,2	2962	2847	0,580	0,619
Şırnak	58,3	57,7	44,5	52,3	28,7	70,6	2354	1816	0,492	0,560
Bölge Ortalaması	65,2	65,0	60,1	69,1	39,5	75,6	3247	3306	0,593	0,586

Kaynak: UNDP-Turkey, 2001:30-31; UNDP-Turkey, 2004:64-65.

V. SONUÇ

Kalkınma süreci içerisinde her ülkede, ekonomik gelişmenin ülkenin tüm yörelerinde aynı zamanda başlamaması ve belirli bölgelerde ortaya çıkan gelişmenin bu merkezi noktalarda yoğunlaşması, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını ortaya çıkaran en önemli sebeptir. Bölgesel dengesizlikler diğer ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de kendisini hissettirmektedir. Türkiye bölge ve iller bazında ekonomik açıdan olduğu kadar beşeri kalkınma yönünden de ciddi dengesizlikler sergileyen bir ülke görünümünden kurtulamamıştır.

Araştırma sonuçlarından da anlaşılacağı gibi, genel olarak ülkenin batısında yer alan Marmara, Ege, İç Anadolu, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri beşeri yönden daha gelişmiş, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri ise nisbi olarak geri kalmış bölgeler olarak nitelendirilebilir. Doğumda yaşam beklentisi alanında Marmara ve Ege Bölgesinin Türkiye ortalamasının üstünde bir performans sergilediği, yetişkin okur-yazar oranları itibarıyla Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinin ortalamasının altında kalarak zayıf bir performans

sergilediği, okullaşma oranları ve kişi başına GSYİH değerleri açısından Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgelerinin ortalamasının üzerinde diğer bölgelerin ise ortalamasının altında zayıf bir gelişme gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda 1997-2000 döneminde beşeri yönden Doğu Anadolu Bölgesi %6, Marmara, Ege, Karadeniz ve Akdeniz Bölgesi %4, İç Anadolu Bölgesi %2, Güney Doğu Anadolu Bölgesi ise -%1'lik bir kalkınma hızı sergilemiştir. Tüm bölgelerin sağlık alanında (doğumda yaşam beklentisi) düşen bir grafik çizmesi düşünülmeli gereken bir durumdur. Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin ekonomik yönden olduğu kadar beşeri yönden de en geri kalmış illerini barındırmaktadır. Hakkari, Şırnak, Siirt ülkenin en geri kalmış illeri olmakla birlikte eğitim alanındaki performanslarıyla söz konusu dönemde ciddi bir gelişme yakalamıştır. Diğer taraftan İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri, doğumda yaşam beklentisinde olduğu kadar kişi başına GSYİH açısından da ciddi düşmeler yaşayan bölgeler olmuştur.

Bölgelerarası bu tür karşılaştırmalar, ülke genelinde uygulanabilecek sürdürülebilir bir kalkınma politikası için altyapı oluşturması açısından gereklidir. Böylece, dinamik bir yapıya sahip olan gelişme olgusunun, mekan üzerindeki etkilerini izleyebilmek yanında, mevcut mekansal gelişme eğilimleri ve bu eğilimlere yön veren dinamikler ile tutarlı politika önerilerinde bulunabilmek mümkün olabilecektir. Bu çerçevede bölgelerarası beşeri kalkınma dengesizliklerinin giderilmesinde geri kalmış bölgelere yönelik aşağıdaki tedbirler ön plana çıkmaktadır:

- Beşeri kalkınma için sağlık, eğitim, bilgi ve beceri kazandırma son derece önemlidir. Yoksul ve geri kalmış yörelere kaliteli bir temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin verilmesi bu kesimin iktisadi büyümeye katkıda bulunmasını sağlar. Eğitim ve sağlık, her türlü mahrumiyetin azaltılmasında güçlü bir araçtır. Yoksul bireylerin gelir elde etme kabiliyetini ve emeğin mobilitesini artırır, doğurganlığı ve çocuk ölümlerini azaltır. Ayrıca emeğin verimliliğini artırır, bireylerin teknolojik gelişmelere uyum sürecini hızlandırır, doğal kaynakların yönetimini iyileştirir. Bu nedenle beşeri sermayenin güçlendirilmesi dolayısıyla beşeri kalkınma için eğitim ve sağlık hizmetleri için bütçeden yeterli tahsisat ayrılmalı, yeterli ölçüde eğitim ve sağlık personelinin istihdamı sağlanmalıdır.
- Başta yoksullar olmak üzere herkes sosyal hizmetlerden yararlanabilmelidir.
- Cinsler arasındaki ayrımcılık mutlaka kaldırılmalıdır.
- Etkin bir nüfus politikası uygulanmalıdır.
- Sosyal koruma politikaları yürürlüğe konmalıdır.

KAYNAKÇA

- BASSANINI, A. ve SCARPETTA, S. (2001), "Does Human Capital Matter for Growth in OECD Countries? Evidence From Pooled Mean-Group Estimates", Economic Department Working Papers, No: 01/282.
- BECKER, Gary S. (1962), "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", Journal of Political Economy, LXX, 9-49.

- BECKER, Gary S. (1975), *Human Capital*, 2nd Edition, Chicago, University of Chicago Press.
- BERGLUND, Elisabet (1999), "Human Capital and Regional Entry of Firms", *Umeaa Economic Studies* 500, 1-22.
- BLACK, Dan, GATES, Gary, SANDERS, Seth ve TAYLOR, Lowell (1998), "Why Do Gay Men Live in San Fransisco?", Working Paper, Carnegie Mellon University, Pittsburgh, PA.
- BLOOM, D.E., CANNING, D. ve SEVILLA, J.(2001), "The Effect of Health on Economic Growth: Theory and Evidence", NBER Woking Paper Series, No. 8587, (November).
- BRUECKNER, Jan K., THISSE, Jacques, ZENOU, Yves (1999), "Why is Central Paris Rich and Downtown Detroit Poor? An Amenity-based Theory", *European Economic Review*, 43, 91-107.
- CLARC, David E. ve COSGRAVE, James C., (1991), "Amenities Versus Labor Market Opportunities: Choosing the Optimal Distance to Move", *Journal of Regional Science*, 31, 311-328.
- CLARC, David E. ve KAHN, James R. (1988), "The Social Benefits of Urban Cultural Amenities", *Journal of Regional Science*, 28, 363-377.
- CROPPER, Maureen L. (1981), "The Value of Urban Amenities", *Journal of Regional Science*, 21, 359-374.
- DAGUM, Camilo ve SLOTTJE, Daniel J. (2000), "A New Method to Estimate the Level and Distribution of Household Human Capital with Application", *Structural Change and Economic Dynamics*, 11, 67-94.
- DENISON, E. F. (1967), *Why Growth Rates Differ: Postwar Experiences in Nine Western Countries*, Washington DC: Brookings.
- DİE, GSYİH Haber Bülteni (29.01.2002),
<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/GSYİH/gsyih.html>
- FUJITA, M., KRUGMAN, P.R. ve VENABLES, A.J. (1999), *The Spatial Economy: Cities, Regions an International Trade*, Cambridge MA: MIT Press.
- GLAESER, E.L. (1998), "Are Sties Dying?", *Journal of Economic Perspective*, 12, 139-160.
- Glaeser, E.L., KOLKO, J. ve SAIZ, A. (2000), "Consumer City", NBER Working Paper Series, No: 7790, July.
- GLAESER, E.L., SHEINKMAN, J.A. ve SHEIFER A. (1995), "Economic Growth in a Cross-Section of Cities", *Journal of Monetary Economics*, 36, 117-143.
- GLENDON, Spencer (1998), "Urban Life Cycles", Working Paper, Harvard University, Cambridge MA.
- GOTTLIEB, Paul D. (1995), "Residential Amenities, Firm Location and Economic Development", *Urban Studies*, 32, 1413-1436.
- HENDERSON, J. V. (1982), "Evaluating Consumer Amenities and Interregional Welfare Differences", *Journal of Urban Economics*, 11, 32-59.
- HERZOG, Henry W. ve SCHLOTTMANN, Alan M. (1993), "Valuing Amenities and Disamenities of Urban Scale: Can Bigger Be Better", *Journal of Regional Science*, 33, 145-165.
- JORGENSON, D. W. ve GRILICHES, Z. (1967) "The Explanation of Productivity Change," *Review of Economic Studies*, 34, 249-283.
- KOHLER, Hans P. (1997), "The Effect of Hedonic Migration Decision and Region-Spesific Amenities on Industrial Location: Could Sillicon Valley be in South Dakota?", *Journal of Regional Science*, 3, 379-394.
- KRUGMAN, P.R. (1991), "Increasin Returns to Geograph", *Journal of Political Economy*, 99, 439-499.
- LOPES, E. (1996), *On The Determinant of Regional Development*, European Regional Science Association, 36 th European Congress, ETH Zurich, Switzerland, 26-30 August, 1-10.
- LUCAS, R.E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- MALECKI, E. (1984), "High Technology and Location Economic Development", *Journal of American Planning Association*, 50, 262-269.
- MATHUR, V. (1999), "Human Capital-Based Strategy for Regional Economic Development", *Economic Development Quarterly*, 13,4 (August), 203-216.

- MINCER, Jacob (1970), "The Distribution of Labor Incomes: A Survey. With Special Reference to the Human Capital Approach", *Journal of Economic Literature*, VIII (1), March, 1-26.
- MUSHKINS S.J. (1962), "Health as an Investment", *Journal of Political Economy*, 70, 129-157.
- OECD (1998), *Human Capital Investment : An International Comparison*, Paris.
- ROBACK, Jennifer (1982), "Wages, Rents and Quality of Life", *Journal of Political Economy*, 90, 1257-1278.
- ROMER, Paul M. (1990), "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, pp: 71-102.
- ROMER, David (2001), *Advanced Macroeconomics*, 2 nd Edition, New York:Mc Graw-Hill.
- SCHULTZ, Theodore W. (1959), "Investment in Man: An Economist's View," *The Social Service Review*, XXXIII, 2, (June), 109-117.
- SCHULTZ, Theodore W. (1961), "Investment in Human Capital," *American Economic Review* LI, (March) 1-17.
- SIMON, C. (1998), "Human Capital and Metropolitan Employment Growth", *Journal of Urban Economics*, 43, 223-243.
- SVITANIDOU, Rena ve SVITANIDES, Petros (1995), "Intrametropolitan Distribution R&D Activities: Theory and Empirical Evidence", *Journal of Regional Science*, 35, 391-415.
- UNDP, (1990), *Human Development Report*, New York, Oxford University Press, New York.
- UNDP, (2001), *Human Development Report-Turkey*, Ankara.
- UNDP, (2004), *Human Development Report-Turkey, Information and Communication Technologies*, Ankara.
- UNDP, (2004), *Human Development Report, Cultural Liberty in Today's Diverse World*.